

ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ЮВЕНАЛЬНУ ВІКТИМНІСТЬ

Тіточка Т.І.,

кандидат юридичних наук,
докторант докторантури

Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

Тіточка Т. І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність.

В статті розглядається процес зародження наукової думки про ювенальну віктимність. Вказується, що дослідження теоретичних надбань у галузі загальної та ювенальної віктимології з початку її заснування (ще у межах кримінології) та до сьогодні, дозволяє класифікувати останні *на три групи за ознакою предмета дослідження*: 1) феномен ювенальної віктимності, віктимізації та віктимної поведінки (природа та значення, детермінація, фонові явища); 2) особа неповнолітньої жертви кримінально протиправного посягання (дефініція, структура, класифікація, типологія та психологія); 3) віктимологічне запобігання (загальна характеристика, форми та методи, зарубіжний та міжнародний досвід). Особливу увагу звертається на те, що як у перших, ще елементарних кримінологічних дослідженнях, так і у сучасних працях ці три групи є незмінними (за виключенням окремих, незначних відхилень у тематиці та загальних підходах самих учених). Зазначається, що перші наукові пошуки в межах наук кримінально-правового циклу були присвячені виключно кримінальному правопорушнику, що пояснюється впевненістю вчених, що лише він є основоположною першопричиною суспільно небезпечного діяння. Вивчення особи суб'єкта правопорушення зводилось до пошуку фізіологічних вад (особливостей), котрі примушують людину порушити закон. Підсумовується, що наразі в Україні ведеться активна наукова робота з вивчення особливостей віктимної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх осіб. Перші згадування про жертв кримінальних правопорушень зустрічаються ремарочно ще у працях Чезаре Ломброзо. Однак, першим кримінологом, який запровадив у науковий обіг поняття «віктимологія», був румунський дослідник Б. Мендельсон, котрий, у 1975 році у монографії «Загальна віктимологія» запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології. Віктимна поведінка саме неповнолітніх осіб почала цікавити наукову спільноту у післявоєнні часи, наприкінці ХХ століття. В українській науці неповнолітні жертви та особливості їх поведінки зустрічаються, здебільшого, в межах наукових статей.

Ключові слова: неповнолітній, жертва, віктимність, ювенальна віктимологія, віктимна поведінка, кримінальне правопорушення.

Titochka T. I. Formation of scientific opinion on juvenile victim.

The article considers the process of formation of scientific thought about juvenile victimhood. It is indicated that the study of theoretical achievements in the field of general and juvenile victimology from its inception (within criminology) to the present day, allows to classify the latter into three groups according to the subject: 1) the phenomenon of juvenile victimization, victimization and victim behavior values, determination, background phenomena); 2) the person of a minor victim of criminal wrongful encroachment (definition, structure, classification, typology and psychology); 3) victimological prevention (general characteristics, forms and methods, foreign and international experience). Particular attention is paid to the fact that both in the first, still basic criminological research, and in modern works, these three groups are unchanged (except for some, minor deviations in the subject and general approaches of the scientists themselves). It is noted that the first scientific research within the sciences of the criminal law cycle was devoted exclusively to the criminal offender, due to the belief of scientists that only he is the root cause of socially dangerous acts. The study of the identity of the subject of the offense was reduced to the search for physiological defects (features) that force a person to break the law. It is concluded that currently in Ukraine there is an active scientific work to study the peculiarities of victim behavior of both adults and minors.

The first mention of victims of crime is remarkable in the works of Cesare Lombroso. However, the first criminologist to introduce the concept of «victimology» was the Romanian researcher B. Mendelssohn, who in 1975 in his monograph «General Victimology» proposed the victimological concept of «clinical» or «practical» victimology. Victim behavior of minors began to interest the scientific community in the postwar period, in the late twentieth century. In Ukrainian science, juvenile victims and the peculiarities of their behavior are found, mostly, within scientific articles.

Key words: juvenile, victim, victimhood, juvenile victimology, victim behavior, criminal offense.

Постановка проблеми. Кримінологічні дослідження жертви кримінального правопорушення та особливостей її поведінки з'явилися майже одночасно із вченням про кримінального правопорушника, що не є дивним, оскільки ці дві особи взаємопов'язані одна із одною. Звичайно, більшість ґрунтовних праць, котрі стали базисом для сучасних віктимологічних досліджень, було написано зарубіжними вченими. При цьому, диференціація особливостей віктимної поведінки жертв в залежності від їх вікової та статевої приналежності була розроблена значно пізніше. Як і більшість кримінально-правових інститутів, ювенальна віктимологія має свої коріння у кримінальному праві.

Взагалі дослідження теоретичних надбань у галузі загальної та ювенальної віктимології з початку її застосування (ще у межах кримінології) та до сьогодні, дозволило нам класифікувати останні *на три групи за ознакою предмета дослідження*: 1) феномен ювенальної віктимності, віктимізації та віктимної поведінки (природа та значення, детермінація, фонові явища); 2) особа неповнолітньої жертви кримінально протиправного посягання (дефініція, структура, класифікація, типологія та психологія); 3) віктимологічне запобігання (загальна характеристика, форми та методи, зарубіжний та міжнародний досвід). Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що як у перших, ще елементарних кримінологічних дослідженнях, так і у сучасних працях ці три групи є незмінними (за виключенням окремих, незначних відхилень у тематиці та загальних підходах самих учених). Отже, враховуючи вищевказане, вважаємо за доцільне розглянути теоретико-прикладні підходи до етіології віктимності неповнолітніх у динаміці, розпочинаючи з кримінологічних витоків.

Стан опрацювання цієї проблематики Теоретико-прикладні питання ювенальної віктимології досліджували такі вчені як М. Андріяшевська, В. Вандишев, В. Василевич, Б. Головкін, О. Джужа, О. Литвинов, О. Михайлов, С. Назимко, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман, В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, однак сучасний стан цієї проблеми обумовлює необхідність подальшого її вивчення.

Метою статті є зародження наукової думки про ювенальну віктимність в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відтак, антропологічна школа кримінального права, зокрема її найяскравіший представник Чезаре Ломброзо, майже повністю відкидав правові інститути кримінального права, юридичний характер злочину, і всю свою увагу зосереджував на злочинцеві, на його особистості, виокремлюючи при цьому «природженого злочинця» як основного його типу (пізніше у віктимології, за аналогією, виникає ідея про «природжену жертву»). Суть ломброзіанства достатньо висвітлено в літературі. Нам лишається тільки констатувати, що антропологічна школа, а разом з нею соціологічна та їх відгалуження (учні Ч. Ломброзо – Е. Феррі, Р. Гарофало), повернувшись від діяння до діяча, випустили з уваги жертву так, як і класична школа кримінального права. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на роль жертви вже звернули увагу у своїх працях учені-юристи, кримінологи, психологи, філософи. Цей період «передісторії віктимології» ґрунтовно дослідив канадський професор Езза Абдель Фаттах у роботі «Віктимологія: що це таке?» (1967 р.). Автор особливо відзначив заслуги Л. Фейєрбаха, Ф.Т. Джаса та ін. [1, с. 14]. Звичайно, перші наукові пошуки в межах наук кримінально-правового циклу були присвячені виключно кримінальному правопорушнику, що пояснюється впевненістю вчених, що лише він є основоположною першопричиною суспільно небезпечного діяння. Вивчення особи суб'єкта правопорушення зводилось до пошуку фізіологічних вад (особливостей), котрі примушують людину порушити закон. Саме зосередження на біофізиці людини дозволило вченим в наступному припустити, що якщо природженим може бути правопорушник, то і жертва може мати природну схильність до віктимності.

Важливе місце серед ідей, що передували сучасній віктимології, посідає робота Георга Клейнфеллера про підбурювання до вчинення злочину особисто потерпілим [1, с. 15]. Робота була не помічена не тільки дослідниками історії віктимології, а й основоположниками цього напрямку. Хоча її написано переважно з позиції кримінального права, вона містить майже всі елементи сучасних віктимологічних досліджень. Автор розглянув проблему не лише на прикладі вбивств, як це роблять інші автори, а й на прикладі інших злочинів, зокрема таких, як нанесення тілесних ушкоджень, статеві злочини, образа, шахрайство. Окремі розділи присвячено випадкам, коли підбурювання (провокація) самої жертви пом'якшує відповідальність посягача, або

зовсім її виключає. Не залишився без уваги й нейтральний характер жертви в генезисі злочину. Крім того, у роботі міститься добротний огляд грецької міфології та класичної художньої літератури, а також низка джерел права, у яких ця ідея дістала визнання [2, с. 107]. Отже, можна сказати, що саме вищезазначений автор вперше дослідив особливості інтеракції кримінального правопорушника та жертви, а також місце останньої в механізмі кримінально протиправної поведінки.

Праця Г. Клейнфеллера також свідчить про те, як обережно потрібно ставитися до питання про пріоритети ідей у створенні теорії сучасної віктимології. Зазначена робота та деякі інші дослідження жертви злочину залишалися невеличкими острівцями у величезному потоці робіт, присвячених вивченню злочинів, злочинця та злочинності загалом. Водночас вражає те, що видатні вчені в галузі права та кримінології не побачили проблеми жертви, з якою теорія та практика зіштовхувалися так часто, як із проблемами злочину та злочинця. Але те, що не помітили юристи, а потім ще й кримінологи, помітили інші дослідники, фахівці пенології. Як свідчить аналіз наукової літератури, сучасні віктимологічні дослідження вчених, юристів, соціологів, психологів, медиків та інших фахівців являють собою досить різнобарвну картину без єдиних вихідних принципів. До того ж існують дослідження, що заслуговують на увагу науки з погляду фактичної інформації, яка в них міститься [2, с. 107]. Звичайно, в цей часовий проміжок вчені ще не акцентували увагу на окремих категоріях жертв, що можна пояснити відсутністю знань про особливості віктимізації, котрі можна диференціювати за віковою та статевою ознакою.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. тема жертви розглядається в роботах юристів, психологів і, звичайно, кримінологів. У XX ст. представники інтеракціонізму, досліджуючи чинники злочинності, звернули увагу на значну роль жертви в процесі криміналізації особистості. При цьому, якщо за початковий вихідний пункт розвитку віктимології взяті західні кримінологічні дослідження 40–50 рр. XX ст., то можна дійти висновку про те, що жертва злочину або ж соціальний процес стосунків «жертва – злочинець» ще не входили до визначальних параметрів аналізу кримінології, незважаючи на те, що вже тоді особливо важливим вважалося особисте ставлення злочинця до жертви, передусім у разі вчинення вбивства. Щоправда, визнавався факт існування так званої схильності окремих осіб до того, щоб стати жертвою певного злочину. Наявність цієї схильності, як і самої жертви злочину, визначалася як «основоположна частина ситуації вчинення злочину», що за своєю сутністю належить до «внутрішньої ситуації злочину» і «відповідного випадку», способу вчинення злочину, а також порівнюваних аспектів злочину, таких як «місце злочину» і «час вчинення злочину» [1, с. 16]. Отже, в цей часовий проміжок, вчені починають розглядати жертву як невід’ємну частину кримінального правопорушення, однак це ще відбувається, здебільшого, в межах кримінально-правових досліджень.

Визначити вченого, якого можна було б назвати «батьком» або першовідкривачем віктимології в її сучасному розумінні, важко. Однак відносно датою народження віктимології прийнято вважати 1941 р. (що, на наш погляд, не в повній мірі вірно – *додано нами – Т.Т.*), коли з’являється стаття німецького кримінолога, який емігрував до США, Ганса фон Гентінга (1888–1974 рр.) «Зауваження з приводу інтеракції між злочинцем і жертвою» [3], а через сім років – монографію «Злочинець і його жертва. Дослідження по соціобіології злочинності» [4]. Отже, віктимологічна концепція виникла наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XX ст. у США, а її автором був кримінолог Ганс фон Гентіг. Ця концепція отримала розвиток у всьому світі й існує дотепер. У ній було сформульовано деякі головні поняття, терміни, концепції вчення про жертву злочинного посягання. У своїх працях «Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою» та «Злочинець і його жертва. Дослідження із соціобіології злочинності» він зазначав, що «жертву слід розглядати як один із причинних факторів злочину», що «жертва злочину не повинна розглядатися як пасивний об’єкт, тому що вона – активний суб’єкт процесу криміналізації (і, таким чином, власної віктимізації. – прим. авт.)» [5, с. 118]. Так, сам Г. Гентіг надзвичайно чітко зазначав із цього приводу таке: «Якщо ми вважаємо, що є природжені злочинці, то є і природжені жертви» [6]. Така позиція відтворює суто антропологічний підхід тепер у рамках віктимологічного знання. Загалом, поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, але й віктимною, тобто небезпечною для неї самої, необережною, ризикованою та, таким чином, за певної ситуації може стати приводом для вчинення (проти неї, людини. – прим. авт.) злочинного діяння [7, с. 417]. Ми не є прихильниками антропологічної теорії. Свою позицію можемо пояснити тим, що людина – максимально соціальна істота, котра зростає та виховується у мікросоціальному середовищі, котре формує у її свідомості світогляд, а також сукупність морально-етичних якостей та цінностей. Саме тому, коли в цьому соціумі відбувається певний «збій» (з відхиленням як у бік антиправових поглядів, так і у бік надмірної безпечності) дитина набуває або девіантних, або віктимних настанов. Це дозволяє нам стверджувати, що і поведінка правопорушника, і поведінка жертви піддається корекції. Якщо б ці відхилення були природні це б повністю знівелювало цінність кримінального законодавства та кримінологічно-віктимологічних стратегій як

основних інструментів превенції та перевиховання. Хоча, вплив окремих природних особливостей повністю виключати не варто.

Однак, насправді, першим науковцем-правником, науковцем-кримінологом, який запровадив у науковий обіг термін/поняття «віктимологія», був румунський дослідник Б. Мендельсон. Так, у 1975 році у монографії «Загальна віктимологія» він запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології, до змісту поняття якої мали бути включені не лише жертви злочинів, але й жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів, війн [8, с. 119]. Загалом, П.В. Сорокун виділяє чотири етапи розвитку суто віктимологічного знання: 1) перша половина XIX ст., коли ця проблематика була вперше актуалізованою А. Фейєрбахом («Документальний виклад знаменитих злочинів») та Ф.Т. Джасом («Вбивство та мотиви»); 2) середина XX ст., коли з'явилася перша віктимологічна стаття вже згаданого Г. Гентінга «Злочинець та його жертва»; 3) друга половина XX ст., коли вийшли у світ науково-віктимологічні праці Б. Мендельсона («Походження та доктрина віктимології», «Загальна віктимологія») та праці Ф. Вертхама, А. Фаттаха, Х. Нагеля та Р. Гассера; 4) 70-80-ті роки XX ст., коли було засновано Всесвітнє товариство віктимологів [9, с. 111]. Таким чином, запропонована вченим етапізація вказує на помилковість суджень низки сучасників, котрі вважають Гентінга засновником віктимологічної науки.

Що ж стосується відокремлення нині власне ювенальної віктимології від загальної, то, наприклад, британський дослідник наводить таку науково-історичну довідку з цього питання (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела): «У більшості британських наукових досліджень з проблематики «молодь та кримінальні злочини» увага фокусується на молодих людях в якості правопорушників, а не жертв кримінальних злочинів. Однією із перших спроб зосередитися на проблематиці ювенальної віктимізації слід вважати дослідження Моубі (1979 р.), яке проводилося щодо учнів від 11 до 15 років із двох шкіл Шеффільду. Він виявив, що 40 відсотків стали жертвами крадіжок, а 25 відсотків були жертвами фізичного нападу. Загалом 67 відсотків повідомили, що вони були жертвами злочинів» [10, с. 20]. Ігнорування дітей як повноцінних жертв кримінальних правопорушень – історично обумовлений факт, котрий значно загальмував доктринальну розробку системи віктимологічного запобігання ювенальній віктимності. При цьому навіть ті вчені, котрі присвячували свої праці цій проблематиці, розглядали останню у вузькому розумінні, в межах окремих блоків кримінальних правопорушень (здебільшого – насильницьких).

Так, К.В. Вишневецький зазначає, що найбільш поширеною західною моделлю є циклічна модель, згідно з якою насильство, протиправні діяння по відношенню до дітей здійснюють переважно особи, які самі у дитинстві стали жертвами подібного насильства. Представником цієї моделі є відомий американський кримінолог-віктимолог К. Дадж. Він дослідив цикл розвитку агресивних тенденцій у дитини, проаналізувавши соціальні умови розвитку 309 чотирьохлітніх дітей у дитячих садочках штатів Тенісі та Індіана. К. Дадж взяв інтерв'ю у матерів, персоналу, вивчив також необхідні психологічні параметри у дітей. Він використовував метод прямого спостереження. Було виявлено, що діти, які зазнавали фізичного насильства в сім'ї, були більш агресивними по відношенню до інших дітей: «індекс агресії» у скривдженої дитини був на 93 % вищий, ніж у інших дітей. К. Дадж дійшов висновку про те, що дитина, яка раніше стала жертвою насильства в сім'ї, була найменш здатною обробити інформацію та вирішити проблеми міжособистісного спілкування у толерантній формі. К. Дадж вважає, що модель агресивної поведінки, яка відтворюється у ранньому дитинстві, може здійснити екстраполюючий вплив на майбутні дії агресії в тому числі й у формі злочинів проти суспільства. Віктимізація дитини, таким чином, детермінує криміналізацію дорослої особи [12, с. 266-267]. Ми погоджуємось із вченим, та зі свого боку зазначимо, що особливо яскраво його думка може бути підтверджена особливостями вчинення статевих кримінальних правопорушень у відношенні дитини та детермінації віктимізації в цьому випадку.

Віктимологічні дослідження у СРСР були розпочаті у 70-х рр. XX ст. Л. В. Франком, який першим в СРСР опублікував праці з віктимології, обґрунтовуючи її існування як самостійного наукового напрямку. Його підтримав Д.В. Рівман. Також Л.В. Франк аналізував зародження віктимології як наукового напрямку, характеризував напрями віктимологічних досліджень у СРСР, віктимологічне поняття потерпілого і його класифікацію, зв'язок «злочинець – жертва», віктимізацію і віктимність, наводив результати віктимологічних досліджень по окремим видам злочинів (мордування, хуліганство, вбивство), критерії науковості віктимологічних досліджень та умови застосування результатів віктимологічних досліджень у практичній діяльності (Л. В. Франк, 1977). В Українській РСР віктимологічні дослідження почали розвиватися тільки наприкінці 80-х рр. Період 70-х – 80-х рр. XX ст. характеризується загальноосвітнім розвитком віктимологічних досліджень, активною нормотворчою роботою урядів держав. У Японії у 1973 р. було організовано Товариство, відповідальне за інститут компенсації потерпілим. У цьому ж 1973 р. у світі був проведений перший міжнародний симпозіум із проблем віктимології в Єрусалимі, де в основному проходила дискусія

про понятійний апарат віктимологічної науки, аналізувалися такі терміни, як «віктимологія», «жертва злочину», «відносини між злочинцем та потерпілим» [13, с. 31]. Що стосується проблем компенсації потерпілим шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на нашу думку, наукові розробки в цій царині мають проводитись в межах кримінального права та кримінального процесу. Віктимологічну науку цікавлять аспекти, котрі знаходяться на межі кримінології та психології та дозволяють корегувати поведінку жертви з метою уникнення тотальної віктимізації. На сьогоднішній день зарубіжні практики запобігання віктимізації, безумовно, є більш вираженими та дієвими, що пояснюється плідною працею вчених. Ще однією причиною є орієнтованість зарубіжних держав на розвиток ювенальної юстиції (не як інструментарію, направленою на роботу з неповнолітніми правопорушниками, а як системи, покликаної сприяти удосконаленню механізму захисту прав та свобод дітей у будь-яких ситуаціях).

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що наразі в Україні ведеться активна наукова робота з вивчення особливостей віктимної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх осіб. Перші згадування про жертв кримінальних правопорушень зустрічаються ремарочно ще у працях Чезаре Ломброзо. Однак, першим кримінологом, який запровадив у науковий обіг поняття «віктимологія», був румунський дослідник Б. Мендельсон, котрий, у 1975 році у монографії «Загальна віктимологія» запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології. Віктимна поведінка саме неповнолітніх осіб почала цікавити наукову спільноту у післявоєнні часи, наприкінці ХХ століття. В українській науці неповнолітні жертви та особливості їх поведінки зустрічаються, здебільшого, в межах наукових статей.

Список використаних джерел:

1. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма : моногр. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
2. Джужа А. О. Історичні передумови становлення та розвитку віктимології як науки про жертву злочину. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2017. № 1. С. 105-111
3. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 1941. V. 31. P. 303–309.
4. Hentig H. *The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime)*. N.Y., 1948.
5. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право. К. : Атіка, 2009. 283с.
6. Кримінологія. *Kriminologie Lexicon: Словарь-справочник : для практикуючих криміналістів / пер. с нем / сост. Кернер Х. Ю.; отв. ред. пер. А. И. Долгова. 4-е перераб. изд. справочника Э. Рессмана. М. : Норма, 1998. 391 с.*
7. Kaiser G. *Criminology. Ein Lehrbuch*. Heiderlberg, 1996; Boers K. *Kriminalitatseinstellungen und Opfererfahrungen / G. Kaiser, J. Jehle. M. (Hrsg.), Kriminologischer Opferforschung Heidelberg, 1995*
8. Давиденко В. Л. Віктимологія як галузь кримінологічної науки. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 118–121.
9. Сорокун П.В., Лексина Д.О. История развития виктимологии. *ЭПИ Международный научно-практический журнал «эпоха науки»*. 2017. № 12. С. 110–112.
10. John Muncie. Youth Victimization. *Cjm. Autumn, 2000. № 41.*
11. Назимко Є., Пайда Ю., Адріяшевська М. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. *Підприємництво, госп-во і право*. 2019. № 7. С. 188- 193.
12. Вишневецкий К.В. Виктимность несовершеннолетних и проблемы социализации личности. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 9. С. 265–270.
13. Віктимологія : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.